

महाराष्ट्राचा महिला केंद्रित अर्थसंकल्प

डॉ. अंजली कुलकर्णी

निवृत्त प्राध्यापक व माजी विभागप्रमुख,

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

८ मार्च हा दिवस हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून दर वर्षी गौरवित केला जातो. त्या निमित्ताने स्त्रियांच्या सबलीकरणावर, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायावर बरीच चर्चा होते. UNDP ने आपल्या मानव विकास अहवालात प्रथम स्त्री विकासात्मक निर्देशांक (Gender Development Index) व त्यात पुढे सुधारणा करित स्त्री सबलीकरण निर्देशांक (Women Empowerment Index) काढून त्यांत विविध घटकांचा (विशेषतः स्त्रियांचा प्रशासकीय, राजकारणातील सहभाग, उत्पन्न, संपत्तीतील योगदान इ.) समावेश केला व त्यास अनुसरून स्त्री सबलीकरणाच्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील वास्तवावर प्रकाशझोत टाकला. धोरणात्मक दृष्टीकोनातून पहाता स्त्रियांना आत्मनिर्भर करण्याच्या दृष्टीने त्यांचे शिक्षण, आरोग्य, त्यांचा उद्योगातील सहभाग या बाबतीत देखील बऱ्याच उपाययोजना केल्या गेल्या. स्त्रीची भूमिका ही केवळ लाभार्थ्यांपुरती मर्यादित नसून, त्या विकास प्रक्रीयेतील प्रभावी अभिकर्त्या आहेत व त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात अंतर्भूत केल्यावरच विकासाचा गुणात्मक दर्जा अधिक उंचावेल हे वारंवार सांगितले जात आहे.

अर्थसंकल्पातील विविध प्रस्तावांचे महिला केंद्रित विश्लेषण म्हणजेय 'जेंडर बजेट' होय. सार्वजनिक पैसा खर्च करतांना लिंग समभावाचा विचार करणे व त्याला अनुसरून सुयोग्य धोरणे आखणे, सरकारची धोरणात्मक बांधिलकी व अर्थसंकल्पाद्वारे केले जाणारे निधीचे वाटप व तरतूद यातील सुसंवाद व विसंवाद शोधणे, स्त्रियांचे सक्षमीकरण घडावे यासाठी धोरणे आखणे; अशा अनेक बाबींसाठी विश्लेषण आवश्यक आहे.

यंदा महाराष्ट्राचा अर्थसंकल्प ९ मार्चला सादर झाला आहे. महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी, उच्च सांस्कृतिक वारसा लाभलेल्या राज्यात स्त्रियांच्या सबलीकरणावर अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून विकास साध्यण्याचे शासनाने केलेले प्रयत्न व त्याची फलश्रुती याचा येथे आढावा घेणे योग्य होईल. त्यासाठी 'महिला केंद्रित बजेट' (Gender Budget) ची संकल्पना, त्यांचे अर्थसंकल्पातील स्थान व त्यात समाविष्ट असलेल्या शासकीय योजना याचा येथे थोडक्यात मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतीय राज्यघटना सर्वांना समानतचे आश्वासन देते. स्त्रियांचे सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय व सर्वसमावेशक स्थान उंचावण्यासाठी

त्यांना समान पातळीवर आणण्यासाठी व सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय विषमता दूर करण्यासाठी देशाच्या तसेच राज्याच्या अर्थसंकल्पात विविध तरतूद करणे आवश्यक असते, किंबहुना शासनाची ही स्त्री सबलीकरणाच्या संदर्भातील महत्त्वाची जबाबदारी समजली जाते. स्त्रियांचे लोकसंख्येतील महत्वपूर्ण प्रमाण (४८%) पाहता त्यांनी विकासातील विविध संधींपासून दूर राहू नये, संसाधनांपासून वंचित राहू नये, आत्मनिर्भरतेसाठी त्यांना पायाभूत सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात या दृष्टीने अर्थसंकल्पात स्वतंत्रपणे केलेली वित्तीय तरतूद, स्त्रियांची सुरक्षा, न्यायालयीन लढाई, हिंसाचार यासाठी देखील तरतूद करण्यात येते.

अर्थसंकल्प म्हणजे केवळ राज्याच्या उत्पन्न व खर्चाचा लेखाजोखा नसून आर्थिक नियोजन आणि धोरण निश्चितीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. आर्थिक/सामाजिक/राजकीय समानतेचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊन त्यासाठी केवळ भाराभार

योजना जाहीर न करता स्त्रियांच्या गरजांची क्रमवारीता व त्यानुसार आर्थिक तरतूद हे जेंडर बजेटचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

केंद्र शासनाने २००४ मध्ये जेंडर बजेटची संकल्पना स्वीकारली व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध विभागांसाठी सूचना जारी केल्या. अर्थसंकल्पाची रचना, त्यातील तपशील व सांख्यिकी यात काही सुधारणा करून अनुकूल असे बदल पण केले.

महाराष्ट्राने २०१३ मध्ये जेंडर बजेट स्वीकारले असल्याचे केंद्र सरकारच्या २०१५ च्या दस्तऐवजात नमूद करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्राच्या महिला केन्द्रित अर्थसंकल्पाची संक्षिप्त माहिती

२०१९-२० च्या अर्थसंकल्पात महिला केन्द्रित बजेट स्टेटमेंट प्रथम प्रकाशित करण्यात आल्या. खालील तक्ता क्र.-१ मध्ये त्याचा तपशील दिला आहे.

तक्ता क्र.-१

महिला केन्द्रित अर्थसंकल्प

(रु. कोटीत)

अ. क्र.	बाब	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
		प्रत्यक्ष खर्च	सुधारित अंदाज	बजेट अंदाज
१.	एकूण खर्च	३,७८,६६७	४,३७,३९१	४,८४,०९०
२.	महिला केन्द्रित अर्थसंकल्प	७६७१	१२२९३	१३९१५
३.	एकूण खर्चापैकी महिला केन्द्रित अर्थसंकल्पाच्या खर्चाची टक्केवारी	२.०३	२.८१	२.८७

२०२१-२२ दरम्यान २७.८ टक्के ने वाढ झाली व त्याचे एकूण अर्थसंकल्पाशी असलेल्या प्रमाणात २.०३ टक्के वरून २.८१ टक्के पर्यंत वाढ झाली. त्यांचे लोकसंख्येतील ४८ टक्के प्रमाण पाहता २.८ प्रतिशत हे प्रमाण अत्यल्प वाटते.

शासनाच्या काही योजनांमधील १०० टक्के निधी केवळ महिलांसाठीच राखून ठेवला जातो. अशा योजनांची माहिती जेंडर बजेट स्टेटमेंटमध्ये अ-१-२ विभागांतर्गत मांडली जाते. तर विविध विभागांच्या ज्या योजनांमधील किमान ३० टक्के निधी महिलांसाठी उपयोगात आणला

जाणार आहे अशा योजनांची माहिती स्टेटमेंट विभाग 'ब' अंतर्गत मोडतो.

केन्द्रपुरस्कृत योजनांच्या संदर्भात २०१९-२० ते २०२१-२२ कालावधीत वित्तिय सहाय्यात ८२ टक्के वाढ झाली (रु.७६७१कोटी - रु.१३९१५ कोटीपर्यंत) असल्याचे पुढील तक्ता क्र. २ वरून दिसून येते.

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागातील सुमारे १६०० कोटी इतका निधी खर्च करण्यात आलेला नाही. (म. टाइम्स २०१६) यासाठी जेंडर बजेट स्टेटमेंट उपयुक्त ठरेल.

तक्ता क्र. २

**महाराष्ट्राच्या महिला केन्द्रित अर्थसंकल्पाची विभागणी
(महिला, मुली / तृतीयपंथी वरील १०० टक्के खर्च)**

(रु. कोटीत)

		२०१९-२० प्रत्यक्ष खर्च	२०२०-२१ सुधारित अंदाज	२०२१-२२ बजेट अंदाज
केन्द्रपुरस्कृत योजना व महाराष्ट्र राज्य	भाग अ -१	२२४९	६६७८	६५८३
जेन्डर बजेट	भाग अ -१	२२७४	६७०४	६६०६
	भाग अ -२	५३९७	५५९०	७३५०
एकूण जेन्डर बजेट		७६७१	१२२९३	१३९२५

युनिसेफ (UNICEF) महाराष्ट्राच्या एका अभ्यासानुसार महाराष्ट्राचे रु. ३०० कोटीचे जेंडर बजेट (२ टक्के प्रमाण राज्याच्या बजेटशी) (२०२०-२१चे) हे स्त्रियांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टीने फारसे अनुकूल नसून त्यात स्त्री समानतेच्या दृष्टीने फारसे प्रयत्न केलेले आढळत नाही.

स्त्रियांच्या आरोग्या संदर्भातील उणिवा/दोष दूर करण्यासाठी किंवा त्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी विचारविनिमय केंद्र (Counselling Centres) साठी त्यात फारशी वित्तिय तरतूद केलेली आढळत नाही. उच्च शिक्षणासाठी देखील विद्यार्थी गळती थांबवण्याच्या दृष्टीने फारसे प्रयत्न केलेले आढळत नाही.

तक्ता क्र. २-अ
भाग अ-१ महिला/मुली/तृतीयपंथी यांच्यावरील १०० टक्के खर्च
(केन्द्र पुरस्कृत योजना)

(रु. हजारात)

अ. क्र.	विभाग	२०१९-२० प्रत्यक्ष खर्च	२०२०-२१ सुधारित अंदाज	२०२१-२२ बजेट अंदाज
१	बहुजन कल्याण विभाग	१९१९२१	१०००००	१४००००
२	उच्च आणि तंत्र शिक्षण	८५६८	९६१०१	१०६२५३
३	गृह	११२४३९	१५७६७००	१४२४९००
४	गृहनिर्माण	---	३६९९४९९७	४२५०४९९५
५	कामगार	---	७०९००	२०६७००
६	अल्पसंख्याक विकास	८९७३५	२०७०००	७००००
७	सार्वजनिक आरोग्य	१२०८३८९	१०३२९४९	१०९४६००
८	गर्मीन विकास	३८७७६०३	९०४५४००	९२७१९००
९	शालेय क्रीडा	२८६५९	१४००२	२८००२
१०	सामाजिक न्याय	२२८३८०	४२५०००	५०००००
११	नगर विकास व महिला बाल विकास	१६७४१४८२	१७२२७०३७	१०३१२२९८
	एकूण खर्च	२२४९३१७६	६६७८००८७	६५८२९६४८

उच्च शिक्षणासाठी केवळ संपूर्ण शैक्षणिक बजेटच्या १ टक्केच तरतूद केलेली दिसते.

कृषीतील विधवा व परित्यक्ता ज्या सर्वस्वी कृषीवर अवलंबून आहेत त्यांच्या दृष्टीने कृषी व कृषीशी संबंधीत वित्तिय तरतूद केवळ रु. २९ कोटी (२०२०-२१) केलेली दिसते, तसेच विशिष्ट कौशल्य योजनांचा व रोजगारांच्या संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने, ज्याचा लाभ शारीरिकदृष्ट्या कमजोर, तृतीयपंथी किंवा वेश्याव्यवसायातून सुटका झालेल्या स्त्रियांच्या

रोजीरोटीच्या दृष्टीने व अनौपचारिक क्षेत्रात बेराजगारांसाठी बेरोजगारी भत्ता (Allowance) साठी केले जाते त्याकडे फारसे लक्ष दिलेले दिसत नाही.

महाराष्ट्राचे २०२३ चे जेंडर बजेट

महिलांना लाभ होण्याच्या दृष्टीने २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पात 'लेक लाडकी' या नवीन कार्यक्रमाची घोषणा केली गेली. त्यानुसार, पिवळ्या व केशरी रंगाच्या रेशन कार्ड धारण करणाऱ्या कुटुंबातील मुलींसाठी भरघोस वित्तिय

निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे. त्यांना जन्माच्या वेळी ५००० रुपये, जेव्हा प्रथम वर्गात तिचा प्रवेश होईल तेव्हा रु. ४०००/-, सहाव्या वर्गात गेल्यावर रु. ६०००, ११वीत गेल्यावर रु. ८००० व रु.७५००० हे १८ वर्ष पूर्ण झाल्यावर देण्यात येतील (रोकड रकमेच्या स्वरूपात).

राज्य परिवहन मार्गाच्या बसने (एस.टी.बस) ने प्रवास करणाऱ्या सर्व वयोगटातील स्त्रियांना फक्त ५० टक्केच तिकीटाचे पैसे द्यावे लागतील.

तसेच मासिक रु. २५००० उत्पन्न कमाविणाऱ्या स्त्रियांना व्यवसाय कर माफ करण्यात आला आहे. (पूर्वीची उत्पन्न मर्यादा रु.१०००० होती).

स्त्रियांना संपत्ती खरेदीत म्हणजे स्वतः राहण्यासाठी घराची खरेदी केल्यास त्यांना १ टक्केची स्टॅम्प ड्यूटीत सवलत मिळेल. तसेच ती संपत्ती पुरुषास १५ वर्ष न विकण्याचे घातलेले बंधन देखील सैल करण्यात आले आहे.

४ कोटी स्त्रिया व मुलींना आरोग्य तपासणी व वैद्यकीय सेवा, 'माता सुरक्षित तर घर सुरक्षित' या योजने अंतर्गत देण्यात येईल.

स्वयंसेवी संस्था च्या माध्यमातून जवळ जवळ ३७ लक्ष ग्रामीण महिलांच्या उदरभरणाची सोय आजपर्यंत झाली. पुढील काळात तिचे सातत्य रहावे या दृष्टीने तालुरला 'बांबू क्लस्टर' व कोल्हापूरला 'चप्पल क्लस्टर' च्या माध्यमातून त्यांच्या पोटा-पाण्याची/रोजगाराची सोय करण्यात येईल.

स्त्रियांनी स्वयंसेवी गटाच्या माध्यमातून त्यांच्या उत्पादनांची विक्री करणे सुलभ व्हावे म्हणून मुंबईत 'युनिटी मॉल' ही केन्द्र सरकारची योजना अमलात आणली जाईल.

पूर्वीच्या दोन योजनांचे एकत्रिकरण करून 'शक्ति सदन योजना' कार्यान्वित केली जाईल त्यात गृह अत्याचारास बळी पडलेल्या, लैंगिक अत्याचारापासून बचाव झालेल्या व अडचणीत असलेल्या स्त्रियांसाठी आश्रय, कायदेशीर सल्ला व कौन्सिलिंग ची सुविधा उपलब्ध करण्यात येईल. त्यासाठी ५० शक्ति सदनची स्थापना केली जाईल. तसेच नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना शहरात राहण्याची सोय उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने ५० होस्टेलची सोय करण्यात येईल.

अंगणवाडीतील शिक्षिकांचे मानधन रु. ८३२५ पासून रु.१०००० वाढविण्यात येईल तसेच छोट्या अंगणवाडीतील सेविकांसाठी ते रु.५९७५ पासून रु.७२०० पर्यंत वाढविले जाईल. तसेच अंगणवाडीतील २०००० सेविकांच्या रिक्त पदांची नोकर भरती होईल असे आश्वासन वित मंत्र्यांनी दिले.

आशा प्रवर्तक व प्रमोटरचे मानधन देखील प्रत्येकी रु.१५०० ने वाढविण्यात येईल.

राज्य शासनाने लवकरच ४ थे महिला धोरण तसेच महिला केन्द्रित पर्यटन धोरण जाहीर करेल असे पण आश्वासन दिले.

आजपर्यंत राबविण्यात आलेल्या महिला केन्द्रित अर्थसंकल्पाचा स्त्रियांचा रोजगार, त्यांची कौशल्यप्राप्ती, स्त्री सक्षमीकरण, बाल व अर्भक मृत्यूदर, प्रसूतीदरम्यान होणारे स्त्रियांचे मृत्यू ह्यावर

किती अनुकूल परिणाम झाला आहे हे देखील तपासून पहावे लागेल.

बजेटच्या माध्यमातून स्त्री-उन्नती, स्त्री सक्षमीकरणासाठी केलेले प्रयत्न जरी प्रशंसनीय असले तरी लोकसंख्येतील त्यांचे प्रमाण पाहता (५० टक्के) त्यांच्यासाठी केलेली वित्तीय तरतूद ही पंचामृतातील एका सूक्ष्म थोंबापेक्षाही कमी आहे त्यातून त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी केलेल्या वित्तीय तरतूदींची अंमलबजावणी किती प्रभावीपणे होते त्यावर जेंडर बजेटची यशस्वीता अवलंबून राहाते. प्रशासकीय विलंब, आश्वस्ततेचा अभाव, सामाजिक बांधिकलीची अपुरी जाणीव या सर्व बाबींमुळे स्त्रियांच्या सबलीकरण व सक्षमीकरणावर या तरतूदींचा लक्षणीय प्रभाव पडलेला जरी आढळत नाही तरी त्या निदेशने त्यांची वाटचाल वेगाने चालू आहे. त्याचे प्रत्यंतर लवकरच येईल.

महिला केन्द्रित अर्थसंकल्प व स्त्रियांचे सक्षमीकरण

अर्थसंकल्पातील महिलांसाठी केलेल्या वित्तीय तरतूदींचा लाभ स्त्रियांना किती झाला ह्यावर जेंडर बजेटची फलश्रुती अवलंबून राहिल. आरोग्याच्या दृष्टीने त्यांच्या प्रसूतीदरम्यानचा मृत्यूदर (माता मृत्युदर) प्रजनन दर त्यांच्या आरोग्याचा बालकांच्या आरोग्यावर होणाऱ्या परीणामांचा येथे थोडक्यात परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने त्यांची कार्यरतता, आर्थिक उपक्रमातील योगदान, सहकार, निर्णय क्षमता इ. बाबींचा विचार करणे योग्य होईल. तसेच सबलीकरणाच्या दृष्टीने त्यांचा राजकीय

सहभाग, प्रशासकीय सहभाग, ह्यावर देखील एक दृष्टीक्षेप टाकणे आवश्यक आहे.

‘राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण-५ वी आवृत्ती’ (२०१९-२१) ह्या दृष्टीने (आरोग्यावरील परीणाम) विचारात घेणे उपयुक्त ठरेल. महाराष्ट्रातील या सर्वेक्षणातील ५३ टक्के कुटुंब ग्रामीण भागातील असून, १५ टक्के कुटुंब स्त्रीप्रधान होती.

वर उल्लेख केलेल्या सर्वेक्षणानुसार स्त्रियांच्या प्रजनन दरात (fertility rate) प्रत्येक स्त्रीमागे १.८७ मुलांवरून १.७ मुलांपर्यंत घट झाली, यावरून स्त्री शिक्षणाचा परीणाम त्यांच्या प्रजनन दरावर अनुकूल झालेला दिसतो व परीणाम स्वरूप त्यांचे आरोग्य सुधारण्याची संधी देखील प्राप्त होते.

बालमृत्यूदरात देखील दर हजारी जीवंत जन्मामागे २३.९ वरून (NFHS-4) वरून २३.२ पर्यंत घट झाली, जेंडर बजेटच्या माध्यमातून दिलेल्या सुविधांचा बालमृत्यूदरावर अनुकूल परीणाम झालेला असू शकतो.

परंतु स्त्रियांच्या ‘रक्तक्षय’ (Anemic) स्थितीवर फारसा अनुकूल परीणाम झालेला दिसून येत नाही कारण जवळ जवळ ५४ टक्के स्त्रियांची स्थिती अनेमिक आढळली. तसेच ६ ते ५९ महिन्यांच्या ६९ टक्के मुलांची स्थिती देखील अनेमिक दिसून आली. त्यात ५४ टक्के वाढ झाली (NFHS-4 च्या तुलनेत)

तसेच लसीकरणाचा विचार केल्यास १२ ते २३ महिन्यांच्या मुलांपैकी फक्त ७३.५ टक्के मुलांचे, टी.बी., डायरीया (diphtheria), लखवा (tetanus), पोलीयो (Polio) कांजिण्या

(measles, pertussis) पासून सुरक्षित राहण्याच्या दृष्टीने लसीकरण झालेले दिसते.

वरील माहितीच्या आधारे स्त्रियांच्या आरोग्यावरील निधीचा त्यांच्या मुलांच्या आरोग्यावरील अनुकूल परीणामांची कल्पना येते.

स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्याचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने मनोधैर्य, ही योजना महाराष्ट्र राज्य राबविते, बलात्कारास बळी पडलेल्या स्त्रिया व मुलांसाठी ह्यात वित्तिय तरतूद केली जाते.

तसेच 'अस्मिता' योजनाच्या माध्यमातून, मुलींना/स्त्रियांना सॅनिटरी नॅपकीन सवलतीच्या दरात दिले जातात.

'जिजामाता-जिजाऊ मातृ-बाल आरोग्य व पोषण योजना' या योजनेतून स्त्रिया व मुलांमधील पोषणहीनता (malnutrition) कमी करण्यावर भर दिला जातो.

स्त्री-रोजगार-महाराष्ट्र

जेंडर बजेटतील वित्तिय तरतूदीमुळे स्त्रियांना रोजगारांच्या संधी प्राप्त होऊ शकतात. स्त्रियांना काम करण्याची संधी प्राप्त होते हे देखील स्त्री सबलीकरणाचे महत्वाचे निर्देशक आहे. महाराष्ट्राच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात (GDP) जरी महत्वाचे स्थान असले तरी लिंगाधारित निर्देशकांचा विचार केल्यास महाराष्ट्राचा क्रम बराच खालच्या पातळीवर दिसून येतो. महाराष्ट्राचे लिंगाधारित गुणोत्तर (Sex ratio) १००० पुरुषांमागे ९५८ स्त्रिया असे असून त्याचा भारतात या बाबतीत १६ वा क्रमांक लागतो. लिंगाधारित मुलांच्या गुणोत्तर देखील ८९४ मुली १००० मुलांमागे असे आढळते. स्त्री शिक्षण व स्त्रियांच्या

सुरक्षिततेचा विचार केल्यास ७५ टक्के स्त्रिया या सुशिक्षित होत्या (२०११ जनगणना) क्रमवारीत त्याचा क्रमांक (भारतातील राज्यांची क्रमवारीत) १४ वा आढळतो. स्त्रियांचा रोजगारातील सहभाग हा महत्वाचा स्त्री सक्षमीकरणाचा निर्देशक आहे. महाराष्ट्र २०१७-१८ त स्त्रियांचा रोजगारातील सहभाग ३१ टक्के अनुमानित करण्यात आला आहे. श्रम सहभागीता दर (labour force participation rate) राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा (२३ टक्के) जास्त आढळतो, यात प्रामुख्याने ग्रामीण स्त्रियांच्या कार्यसहभागीता दराचे योगदान जास्त आहे. मात्र स्त्रियांचा शहरी सहभागीता दर हा राष्ट्राच्या कार्यसहभागीता दराच्या जवळपास आहे. (१६.८ टक्के)

जेंडर बजेटची महाराष्ट्रात सुरुवात प्रथम २०१३ मध्ये झाली. त्यापूर्वीच्या कालावधीचा विचार केल्यास महाराष्ट्राच्या ग्रामीण स्त्री कार्यसहभागीता दरात २००४ पासूनच ऱ्हासास सुरुवात झाली. २०११-१२ ते २०१७-१८ तील घट ही लक्षणीय होती. (अंदाजे १० टक्के)

ग्रामीण तसेच शहरी भागातील स्त्री व पुरुष कार्यसहभागीता दरात बराच फरक आढळतो. तो राष्ट्रीय पातळीशी अनुरूप आहे. परंतु हा फरक शहरी भागात, ग्रामीण भागापेक्षा बराच जास्त दिसून येतो. परंतु मजुरीवर आधारीत रोजगारात ६.९ टक्क्यानी वाढ झाली (शहरी भागात) व ३.१ टक्क्यांनी ग्रामीण भागात वाढ झाली. (२०११-१२ ते २०१७-१८)

स्त्रियांचा व्यवसायानुरूप कार्यसहभागीता दर

२०११-१२ पासून शहरातील स्त्रियांच्या स्वयंरोजगारात घट झालेली दिसून येते. (६.१ टक्केने) परंतु नियमित स्वरूपाच्या मजूरीवर आधारीत रोजगारात वाढ झाली (२०११-१२ पासून). त्यांच्या नियमित स्वरूपाच्या रोजगारात शहरी भागात ६.९ टक्के वाढ झाली तर ग्रामीण भागात ३.१ टक्के ने वाढ झाली. व सेवाक्षेत्रानंतर तो वस्तूनिर्माण क्षेत्र व स्वयंरोजगारात झालेली घट व त्याच बरोबरीने नियमित मजूरीवर आधारीत कामगार स्त्रियांचे वाढलेले प्रमाण त्यांच्या नियमित रोजगाराकडे झुकलेला कल दाखवितात.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागात स्त्रियांचा किरकोळ रोजगारातील सहभाग कमी होत चाललेला आढळतो, किरकोळ रोजगारातील स्त्रियांच्या प्रमाणात २०११-१२ ते २०१७-१८ त १.८ टक्क्यांनी घट झाली. रोजगार संधीचा ग्रामीण भागातील अभाव व त्यांचा किरकोळ रोजगारातील स्त्रियांच्या सहभागावर झालेला परिणाम ह्यावर अधिक विचार करणे आवश्यक आहे.

वर उल्लेख केलेल्या प्रवृत्ती मजूरीवर आधारीत रोजगाराच्या बदलत्या स्वरूपाचे निदर्शक आहेत. स्त्रियांचा करारावर आधारीत रोजगारातून नियमित स्वरूपाच्या रोजगाराकडे वाढलेला कल दिसून येतो.

स्त्री कामगारांचे नियमित स्वरूपाच्या कामाचे व्यवसायानुरूप वर्गीकरण (२०१७-१८)-

महाराष्ट्रातील शहरी विभागात स्त्रियांच्या नियमित स्वरूपाच्या रोजगारांत २००४ पासून वाढ होतांना दिसून येते. यात ७० टक्के रोजगार सेवाक्षेत्रात आढळतो. सेवाक्षेत्रातील स्त्रियांच्या

रोजगारात प्रामुख्याने शिक्षण, आरोग्य क्षेत्रात, फायनान्स इ.चा अंतर्भाव होतो. पारंपरिक स्वरूपाच्या व्यवसायात उदा. शिक्षण (२८ टक्के) त्यांचा प्रादुर्भाव आढळतो. ग्रामीण भागात देखील स्त्रियांच्या रोजगारातील हीच प्रवृत्ति आढळते. नियमित स्वरूपाच्या रोजगारात शिक्षण, सार्वजनिक प्रशासन, आरोग्य आणि सामाजिक सेवा यात त्यांचा सहभाग प्रामुख्याने दिसून येतो.

ग्रामीण भागात व्यापार, हॉटेल, रेस्टॉरेंट (७.७ टक्के), स्त्रिया गुंतलेल्या असून, दळणवळण-वाहतूक, वगैरे व्यवसायाचे त्यांचे ६.८ टक्के योगदान दिसते. वस्तूनिर्माण क्षेत्रात त्यांचे प्रमाण ग्रामीण भागात ६.३ टक्के आढळते.

व्यवसायातील स्त्रियांची स्थिति

स्त्रियांचे नियमित स्वरूपाच्या रोजगारात जरी स्थित्यंतर झाले असले तरी त्यांची त्यातील स्थिती फारशी सुखावह नाही. जवळ-जवळ ७५.९ टक्के स्त्रिया या कोणत्याही लिखित करारानुसार काम करत नाही, त्यातील ४७.१ टक्के स्त्रियांना पगारी सुट्टीचा लाभ मिळत नाही. आणि ४३.२ टक्के स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारच्या सामाजिक सुरक्षा सुविधांचा लाभ होत नाही. म्हणजे स्त्रियांना जरी नियमित रोजगार प्राप्त झाला असला व उत्पन्नाची उपलब्धता असली तरी त्यांची कार्यसंस्कृती फारशी चांगली नाही.

किरकोळ स्वरूपाच्या व्यवसायात स्त्रिया-

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात २००४ पासून किरकोळ रोजगारात घट होत आहे. त्यांचा त्यातील सहभाग ४१.५ टक्के आहे. त्यातील ९७.५ स्त्रिया या कृषी क्षेत्रात अस्तित्वात

बांधकामातील त्यांचे प्रमाण ०.८ तर सेवाक्षेत्रात केवळ १.१ टक्के आढळते.

NSSO (२०१९-२०) च्या नुसार मनरेगा (महात्मा राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना) मध्ये हे प्रमाण २.१ टक्के होते.

महिला केन्द्रित अर्थसंकल्प व आरोग्य-

महिला केन्द्रित अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून आरोग्य, सुविधा व पोषणासाठी दिलेल्या निधीचा दोन दृष्टीकोनातून विचार करणे योग्य होईल. स्त्रिया या आरोग्यविषयक सुविधांच्या लाभार्थी असतात, तसेच त्या सुविधा प्रदान करण्याच्या अभिकर्त्या (Agent) देखील असतात. स्त्रियांचा लाभार्थी म्हणून विचार केल्यास त्यात शासनाचा हस्तक्षेप तीन प्रकारच्या सुविधा देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण व आवश्यक आहे. त्यांच्या प्रजनन काळातील सुविधांच्या संदर्भातील शासनाने केलेला हस्तक्षेप, त्या व्यतिरिक्त पुरविण्यात आलेल्या आरोग्य सेवा व पोषणासाठी शासनाने

केलेला हस्तक्षेप. त्यासाठी यार्वजनिक आरोग्य विभागाची लिंगाधारीत लाभार्थींची माहिती उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या वार्षिक जेंडर बजेट स्टेटमेंट मध्ये दिलेल्या माहितीनुसार २०२०-२१ व २०२१-२२ मध्ये १ प्रतिशतपेक्षाही कमी निधीची तरतूद महाराष्ट्राच्या जेंडर बजेटमध्ये आरोग्य व पोषणासाठी केलेली आढळते. महाराष्ट्राच्या अर्थसंकल्पात देखील जेंडर बजेटसाठी दिलेले स्थान देखील दुय्यम आढळते कारण त्यात केवळ ३ टक्केच निधीची तरतूद जेंडर बजेटसाठी केलेली दिसते. त्यातील (जेंडर बजेटमधील) केवळ १६ टक्के निधीची तरतूद २०१२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात केलेली दिसते. २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात रु.२१८९ कोटी ची तरतूद आरोग्य व पोषणासाठी केली होती; त्यापैकी ७४ टक्के निधी गरोदर व बाळास दूध पाजणाच्या स्त्रियांसाठी केली आहे.

तक्ता क्र. ३

महाराष्ट्राच्या महिला केंद्रीत अर्थसंकल्पात आरोग्य व पोषणासाठी वित्तिय तरतूद

(रु. कोटीत)

		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
		प्रत्यक्ष खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	सुधारित अंदाज	अर्थसंकल्पीय अंदाज
१	आरोग्य	४६५	६६२	७००	७६९
२	पोषण	१८१३	२१७२	२१८२	१४२०
३	एकूण	२२७८	२८३४	२८८२	२१८९
	आरोग्य व पोषणाचे महाराष्ट्राच्या बजेटमधील एकूण खर्चाशी प्रमाण	०.७५ %	०.७५ %	०.६६ %	०.४५ %

(स्रोत- जेन्डर बजेट स्टेटमेंट २०२०-२१, २०२१-२२)

स्त्रिया व मुलींसाठी अर्थसंकल्पातील तरतूद

यात तीन प्रकारच्या शासकीय हस्तक्षेपांचा समावेश करण्यात येतो.

1) स्त्रियांच्या प्रजनन सेवांशी निगडित बजेट:

यात गरोदर स्त्रियांची वैद्यकीय तपासणी, नुकत्याच जन्मलेल्या मुलाची तपासणी, जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान, माहेर घर इ. प्रसूतीपूर्व व प्रसूती पश्चात सुविधांचा समावेश होतो, त्यात २०१९-१९, २०१९-२०, २०२०-२१ मध्ये अनुक्रमे ५५ कोटी, ११९ कोटी व ६६ कोटी अशी अर्थसंकल्पीय तरतूद केलेली दिसते.

जेंडर बजेट व केन्द्रीय अर्थसंकल्प

भारताच्या अर्थसंकल्पातील महिला केन्द्रीत

अर्थसंकल्पाच्या आकाराचा विचार करता त्याचे एकूण खर्चाशी ४ ते ६ प्रतिशत प्रमाण आढळते. तर सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी त्याचे प्रमाण १ प्रतिशत पेक्षा कमी आढळते. मात्र २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प यास अपवाद आहे. कारण त्या वर्षी कोविड-१९ च्या महामारीच्या अरिष्टात सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या हेतूने त्याचे प्रमाण १.०६ प्रतिशत पर्यंत वाढले. प्रामुख्याने केन्द्राची जन धन योजना व उज्ज्वला योजनांवरील खर्चाची तरतूद यास कारणीभूत होती. परंतु खर्च मात्र ०.७७ टक्केच झाला.

खालील तक्त्यात २००५ ते २०२२-२३ या कालवधित जेंडर बजेटचे एकूण सकल राष्ट्रीय उत्पादनाशी (GDP) प्रमाण निर्देशित केले आहे.

तक्ता क्र. ४**केन्द्र शासनाच्या जेंडर बजेटचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण**

अर्थसंकल्पीय वर्ष	GDP शी प्रतिशत	अर्थसंकल्पीय वर्ष	GDP शी प्रतिशत
२००५-०६	०.६७	२०१४-१५	०.६६
२००६-०७	०.५२	२०१५-१६	०.५९
२००७-०८	०.४६	२०१६-१७	०.६३
२००८-०९	०.९०	२०१७-१८	०.५४
२००९-१०	०.८८	२०१८-१९	०.६१
२०१०-११	०.८८	२०१९-२०	०.६२
२०११-१२	०.८८	२०२०-२१	०.७७
२०१२-१३	०.७९	२०२१-२२	०.७२
२०१३-१४	०.७६	२०२२-२३	०.६६

(स्रोत- केन्द्रीय अर्थसंकल्प-२००५-०६ ते २०२२-२३)

तक्ता क्र.- ५

भारताचे केंद्रीय पातळीवरील जेंडर बजेटचे एकूण अर्थसंकल्पीय खर्चाशी प्रमाण

अर्थसंकल्पीय वर्ष	जेंडर बजेटचे एकूण अर्थसंकल्पीय खर्चाशी प्रमाण	अर्थसंकल्पीय वर्ष	जेंडर बजेटचे एकूण अर्थसंकल्पीय खर्चाशी प्रमाण
२००५-०६	४.७७	२०१४-१५	४.८८
२००६-०७	३.८३	२०१५-१६	४.४
२००७-०८	३.५	२०१६-१७	४.८८
२००८-०९	५.६१	२०१७-१८	४.१९
२००९-१०	५.१	२०१८-१९	४.१९
२०१०-११	५.६०	२०१९-२०	४.९८
२०११-१२	५.९०	२०२०-२१	४.०६
२०१२-१३	५.४	२०२१-२२	४.१
२०१३-१४	५.४८	२०२२-२३	४.३३

(स्रोत- केंद्रीय अर्थसंकल्प २००५-०६ ते २०२२-२३)

२००८ ते २०१३ पर्यंत जेन्डर बजेटचे अर्थसंकल्पाच्या खर्चाशी असलेले प्रमाण ५ टक्के ते ५.९ टक्के पर्यंत दिसते. परंतु २०१५ ते २०२२-२३ या कालावधीत ४.१ टक्के ते ४.८८ टक्के पर्यंत घसरलेले दिसते.

नॅशनल इन्स्टीट्यूट ऑफ पब्लिक फायनान्स (NIPFD) च्या एका अभ्यासानुसार महिलीकेन्द्री विविध योजनांसाठी जरी बजेटमध्ये वित्तीय तरतूद केली असली तरी प्रत्यक्षतात तो खर्च केला जात नाही. उदा. निर्भया फंडासाठी पोलीस विभागाने रु.१००० कोटींची तरतूद केली होती (२०२०-२१), परंतु २०२०-२१च्या सुधारित अंदाजात त्याचे आकारमान केवळ १० कोटी केले गेले.

केन्द्रीय स्तरावर ग्रामीण विकास, स्त्रीया आणि बालविकास, कृषी, आरोग्य व कुटुंब

कल्याण या विभागात त्याचे केन्द्रीकरण झालेले दिसते. पुढे देखील हीच प्रवृत्ती दिसते. फक्त प्रधान मंत्री आवास योजनेवर जास्त खर्चाची तरतूद करण्यात आली होती.

महिलांचे लोकसंख्येतील प्रमाण व त्यांचे विकासातील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष योगदान पाहता जेन्डर बजेटच्या माध्यमातून त्यास विशेष प्राधान्य देणे आवश्यक वाटते. अर्थसंकल्पातील भरीव स्वरूपाची वित्तीय तरतूद त्यांचा कायापालट करून त्यांचे सबलीकरण करण्यात नक्कीच आधारभूत ठरू शकते. त्यासाठी अर्थसंकल्पात त्यांच्यासाठीच्या वित्तीय तरतूदींचे गौण स्थान दूर करून त्यास प्राधान्य देणे अपरिहार्य आहे.

संदर्भ :

- Ministry of Health and Family Welfare Government of India. (2021). Retrieved from <http://rchiips.org/nfhs/NFHS-5Reports/Maharashtra.pdf>

- Gov (2023). Periodic Labour Force Survey (PLFS) – Quarterly Bulletin, Jan- Mar
- <https://finance.maharashtra.gov.in/>
- <https://main.mohfw.gov.in/>
- <https://pin.gov.in>